Видавництво „БОРОТЬБА“.

№ 2.

Дікштейн.

Хто є чого живе?

Ціна 5 коп.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
Электропечатня товарищества «Дѣло».
1906.

I.

«Кожен чоловікъ живе своєю працею». Чи справді ж воно так? Багато писалось про це скрізь по часописях та книжках і навіть попи в своїх промовах говорили про це. Та й вам, шановні читачі, здається мабуть, що швець живе справді шевською працею (трудомъ), кравець — кравецьтвом, вчитель—вчительством і навіть кожен фабрикант працює коли не руками, то хоч головою.

Але чи справді ж воно так? Чи кожна ж людина живе своєю працею? Ви будете дуже здивовані, коли я скажу вам, що нема в світі ні одного чоловіка, котрий жив би тілько своєю працею; не тілько царі, міністри, фабріканти та купці, але і весь робочій народ живе не тілько своєю працею.

Воно було б так, колиб швець, або хто іншій не тілько шив чоботі, але і мав би ще і трохи землі, де він би сіяв хліб, розводив огородину, сам пряв, ткав та шив би одежину, однім словом виробляв-би дома все те, що йому необхідно для життя.

І справді, в колишні часи, де скілько сот років тому назад, коли всякій город, всяке містечко мало богато землі і коли всякій ремесник, що жив у тому місті, мав право на цю землю, тоди воно так і було, — тоді кожен ремесник виробляв все необхідне для свого життя у себе дома на своїй землі і жив своєю власною працею.

Тепер же це не так. Ремесник не має землі, а швець уміє тілько шити чоботи, та й більш нічого. А чобітьми не наїсися, їми не одягнешься.

Теж саме можна сказати і про кравця,—він не пье штанів, а каменняр не їсть за обідом каміння.

Коли про кого ще і можна сказати, що він живе своєю працею, так це про селянина, хлібороба. Він вироблює для себе хліб, навіть часом одежу, хоча більш гарну він купує на базарі.

Але в інших сторонах і селяне не виробляють у себе дома всього того, що їм треба що дня для власного ужитку, через те, що одні з них ходять біля винограду, та виробляють дома одно вино, другі сіють тілько льон, треті розводять огородину, а все іньше необхідне для життя: мясо, хліб та одежу купують у крамниці та на базарі.

Таким робом ви бачите, що майже ніхто не має права сказати, що живе власною працею: швець живе працею кравця,— кравець—шевця, столяра, селянина і. т. інш. Всі люди живуть не своєю працею, а чужою, працею других людей.

Але кожен із них працює, скажете ви, ніхто із них нічого не мав би, колиб не робив.

Це так. Через те то ми і скажемо, що всі люди живуть власною працею, содержують себе.

Та хіба ж се не однаково, жити своєю працею (трудом), і содержувати себе єю?

Ні не однаково і отъ через що. Коли б кравець, швець, хлібороб і всі інші люди дійсно жили своєю роботою, колиб, як це колись було, вони виробляли все необхідне для життя у себе дома,—то кожен из них був би певен, що він з голоду не вмре і в чорний день як-небудь та вивернеться.

В наші ж часи швець шие одні тілько чоботи і виробляе їх яко мога більше, щоб продати потім цей товар. Знайдеться купець—добре; швець продає чоботи і на сі гроші купує собі все, що йому треба для життя: хліб, дрова, одежу і. т. інш. А що ж буде з ним, коли він їх не продасть? Діти чобіт не їдять, їми їх не нагодуєш,—чобітьми податки теж не заплатиш.

От тепер то ви і бачите, що содержувати себе своєю працею і жити нею,—не одно і теж.

Доки люди виробляли в себе дома все необхідне для життя і мало виносили на продаж, доти можно було сказати, що люди справді живуть своєю працею; але с того часу, коли люди стали виробляти одежу, обув'я і т. і. на продаж, вони стали більше робити на другіх, ніж на себе. Наприклад тепер якій небудь

варшавьскій швець шие чоботи для українського ремесника, російскій ткач виробляе полотно для варшавского робітника; американській колонист збирае багато хліба і посилае на продаж для англійських робітників, а англійські робітники постачают залізні замки, коси та плуги для наших хліборобів. Виходить значіть, що з того часу, як люди почали справлять роботу на продаж, ніхто не робить на себе, ніхто не живе власною працею, а живе чужою працею, працею іньших людей.

II.

Добре. Ніхто значить, не живе, а содержуе тілько себе своею працею; здавалося б, що це вже без сумніву правда, але і це ще не зовсім правда. Багато ще можна булоб сказати с приводу сього. Але через що ж працею?

А через те, що кожен чоловік, спродуючи зроблені їм чоботи, або які небудь іньші вироби: посуду, або кожі одержуе за них гроші згідно з своею працею. Пояснимо се докладніше. Нехай швець працював над чобітьми цілий день і за це одержав 10 аршин полотна. Дивного тут нема нічого—працював і за це одержав полотно.

Але уявіть собі на хвилинку, що е така счаслива сторона, де чоботи падають з неба. Такої сторони нема, але як ви думаете, як би вона була,—багато грошей придбав би кравець за свої чоботи? Запевне нічого. Люди казали б, що за чоботи нічого не треба платити через те, що вони не варті праці, і наш швець, щоб не померти з голодухи візьметься за якусь небудь іньшу працю.

Хоч тепер чоботи на дереві і не ростуть, але і зараз у нас е сила речей, за які ніхто вам нічого не дасть, через те, що на здобуття їх не затрачувалось зовсім праці. За воду або пісок в річці ніхто нічого не платить, бо вона була і раніш, і не треба чоловікові силитись, щоб здобути ії. Але чім більше ча-

ловік попрацює коло якої небудь речі, тим більше кажуть має вона вартісти (ціни), і люди дорожче за неї дадуть. За аршин полотна дадуть більше ніж за аршин коленкору, бо коленкор лекше зробить і для нього потрібно меньше праці, ніж для виробу аршина полотна. Золотий перстень (каблучка) — дорожче срібного. Чого ж се так? Невже тільки через те, що він краще грає і блищить?

Ні, і срібний може так само блищати і навіть стільки саме важити, скільки і золотий, але золото трудніше достається: багато треба попрацювати, щоб достать його з землі, і через те в золотім перстні міститься більше праці ніж в срібнім.

Через те, коли купують чоботи, хліб або одежу, то в дійсности платять ремесникам за ту працю, яка міститься в ціх речах. Щоб спекти булку (хліб), треба потратити одну годину, а щоб сшити чоботи—треба 10-годин, значіть, щоб одержати чоботи, — треба дати 10 булок, бо праця вміщена в чоботях (або як кажуть вартість чобіт), в 10 раз більше праці вміщеної в одній булці.

Коли за аршин сукна платять карбованець, то це через те, що на виробляние аршина сукна (годування овець, стрижка і пофарблення (покраска) вовни) треба потратити стілько ж праці, скілько і на те, щоб зробить один срібний карбованець (розшукати руду, перевезти її, переплавити і зробити його).

От через те і можна казати і писати, що швець і взагалі всякій робітник содержує себе власною працею. Всі вони виробляють ріжні речі, виносять їх, як товар (крам) на продаж; і за ці речі платять якраз стілько, скілько міститься в них праці.

Таким робом виходить, що ремесник тим більше одержить грошей за свій товар, чим більше він працював над ним, чим більше він вклав своеї праці в його і тим самим збільшив його вартість. Виходить ніби так, що одержить і грошей більше той, хто більше працює. Але почекайте ще трохи і вислухайте мене далі. Раніш я сказав вам, що чим більш ремесник вкладає своеї праці в товар, тим більше він і одержить за нього. Швець за чоботи з подвійними, доладно зробленими, підошвами одержить більше, ніж за кепсько сшиті. Все це так. Але щоб наш швець мав спроможність шити чоботи, йому треба мати кожу, струменти і майстерню, а все це коштує грошей. Коваль або слюсарь, коли хоче зробитп замки або підкови, повинен наняти

помешкання, купити струмент і жити на власні гроіш — поки не спродає свої замки чі підкови.

Але ж на все це знов треба гроші. У кого вони є, тому байдуже: він збудує кузню, наготує товару, а потім буде спродувати сей наготовлений товар, рахуючись з його вартістю, себто з вложенною в його працею. А як же бути тому, хто не має грошей, не може купити ні струменту, ні матерьялу і через те зовсім не може виробляти того чі іншого. Що робити тому чоловікові, що немає нікого, хтоб допоміг йому, а тут ще треба пити, їсти та одягатись.

Щоб купити що небудь, треба мати гроші або товар на продаж. У нашого ж роботника нема ні грошей, ні товару і щоб жити, і годуватись, він мусе продавати себе, найматись на роботу, стати наймитом,—невільником.

Як же це можна так, спитаєте ви «продати себе» і «стати невільником». Хіба можна назвати працю на фабриці, або у майстра «неволею». Фабричний робітник, як і всякій іньшій чоловік, вільний, працює у кого схоче, і ніхто не має права йому приказувати і робити з нього попихача.

Знаємо ми цю вільність! Знаємо, як майстер коверзує робітниками та учнями! Відомо нам і те, як тисячі робітників на фабриках та заводах повинні кланятись та гнути спину перед всяким останнім писарчуком. Хіба сміють вони голосно заявити свої права та відповісти на нечемність (грубость) тим самим? Ні, не сміють, бо знають, що коли покинути фабриканта, то прийдеться голодати, а голод страшніше батога.

Чоловік, що продає свою працю не може бути вільним, він мусе мати господаря і справді його має. Вільні тілько ті люди, котрім не потрібно продавати себе. А таку волю тепер важко мати. Робітник мусить їти до фабриканта, бо немає власного знаряддя і струменту; він не може не коритись фабрикантові, бо у фабриканта є два дужих помішника—уряд та військо, а другий це голод, що пригнічує робітника в часи безробіття.

III.

Невільник, чи вільний, хіба це не все їдно, скажете ви міні. Не в тім річ, хто вільний, а хто ні, а в тім, чи справді кожен чоловік має спроможність придбати собі багатство власною працею! І знов я скажу вам, — не хапайтесь, дійдем і до сього; все повинно бути розібрано як слід. Всякий робітник, чи то буде столяр, слюсарь, кравець або швець, не маючи грошей і струменту, с котрим він міг би працювати у себе дома—іде продавати себе.

Раніш, чи пізніш, але він знайде таки фабриканта, або майстра, котрий купить його.

Через що фабрикант купує його? Може йому уподобалось обличче робітника? Ні. А може він змилосердився над ним і хоче допомогти йому в біді? І знову ні. Купує його він тілько через те, що робітник уміє поводитись з станком, кувати залізо, робити підкови, одним словом вміє працювати.

Купуючи його, майстер або фабрикант має на меті тілько силу та уміння робітника. Не май робітник сієї сили, фабрикант навіть даром не візьме його. Фабрикантові потрібна тілько робоча сила. Але скілько ж треба заплатити за неї. Не трудно зрозуміти скілько повинно бути заплачено за шклянку, корзину або пару чобіт. Определяється се кількостттю годин праці, витраченої на виробку ціх речей. Покладемо, що треба потратити пів години праці на те, щоб зробити шклянку, на чоботи — 20 годин, щоб зробить тарілку — одну годину. Нехай за годину праці платять 10 коп. (через те, що срібний гривеник містить в собі годину праці). Тепер не трудно вже і взнати, скілько коштує (стоїть) шклянка. Коли на вироб її пішло пів години праці, то значить вона коштує пів гривенника, себ то 5 коп. На пошиття чобіт пішло 20 годин, — вони коштують 20 гривенників, чі два карбованці; на тарілку — одна година, вона коштує гривенника.

Але скажіть міні на милость, що коштує (стоїть) чоловік; скілько треба заплатити за його силу, і чи хороше буде оцінювати чоловіка, як товар, або крам який.

Хороше чи ні,—це друге питання, що сила чоловіка ціниться, як товар. Нехай би взяти, що робітник, себто його робоча сила купується на один день. Візьмем далі, що сьому робітникові на те, щоб жити, їсти, працювати і підтрімувати свою робочу силу, треба одержувати щоденно 60 коп.; в такім разі ми скажемо, що сила робітника коштує 60 коп., або 6 годин праці (коли гривенник має ту саму вартість що і година праці).

Фабрикант добре знає, що робоча сила коштує 6 годин праці, себ то стілько, скілько коштують 6 тарілок або 12 шклянок і платить через се робітникові за його силу, як за товар, що коштує 60 коп.

Виходить, що робітник за свою робочу силу одержує завше стілько, скілько йому потрібно на його вбоге життя.

Тепер ще раз вернемся до нашого питання: на віщо фабрикант купує робітничу силу. На що продає її робітник, це зовсім зрозуміло: на це жене його голод. Для чого ж все таки фабрикант купує робочу силу? Для іграшок? Ні. Так для чого ж? Для того, шоб одержати прибуток, щоб, як люблять вони говорити,—забагатіти—«власною працею».

З'ясуємо собі це на прикладі. Нехай хто небудь збудує бавовняну фабрику. Купив бавовни на 1400 карб., машин на 80, на газ та вугілля потратив 24 карб. і пустив фабрику в рух (в діло). Як ви думаєте, через що фабрикант відкрив фабрику? Очевидячки, що хоче продати пряжу дорожче ніж сам заплатив за вовну, машинп та інше. Очевидячки, що він хоче продати вже зроблену із вовни пряжу не за 1504 карб., а за 2000 або ї більше. Але для сього мало одного бажання, треба справді одержати 2.000, а чі одержить він їх, це ще невідомо. Коли б зробилось таке чудо, що машини самі, без помочі робітників, пряли вовну і коли б після цього фабрикант приніс цю вироблену таким робом вовну до купця і заправив би за неї 2.000 карб., то купець напевно повів би до його таку розмову: твоя вовна коштує 1.400 карб., машини 80, і все іньше 24, а всього—1.504. Ці гроші я тобі верну і більше нічого не дам.

Не знаю, чі сподобалась би така відповідь фабрикантові. Але знаю тілько, що тепер самі ще машини, без помочі робітників, нічого не можуть робити і при них повинен стояти і керувати ними робітник. Фабрикант це розміє і наймає для сього, ну покладемо, 100 робітників і платить їм за їх робочу силу, як за товар, по 60 коп. в день.

Робітник, нанятий за 60 коп. в день, чистить вовну, пряде, змотує пасма,—одним словом працює, і вкладує в бавовну свою працю. Після першої години він вкладе годину праці, або збільшить її вартість на 10 коп. (коли одна година праці коштує гривенник), після другої — на 20, після третьої—на 30...... і після шостої збільшить її на 60к., як раз на стільки, скільки фабрикант заплатить йому за його рабочу силу. Після шостої години праці, робітник зовсім одробить фабрикантові свою плату. Поробить він так тиждень фабрикант забере свою пряжу і знов понесе її до купця, щоб продати за 2.000 карб.

— Скілько хочеш за свою пряжу, — спитає купець.

— 2.000 карбов.

— Це дуже багато. Хіба ти думаєш, що там справді міститься вартість в 2.000 карбов. Та де там? От полічимо в купі.—Пряжа коштує 1.400 карбов., машина 80, угілля 24, а робітникам ти дав 360 карбован.; коли цілий тиждень працювало 100 робітників шість день по шість годин кожен день і одержували за годину праці 10 коп., себто $6 \times 6 \times 100 \times 10 = 360$ карбов. — Значить пряжа коштує тілько 1864 карбов. Так я тобі і дам ці гроші, і ні копійки більше.

— Як так? Значить я нічого не виграв? Адже я сам потратив 1864 карб. Де ж мій дохід? Нащо ж я строїв фабрику, коли вона не принесла мині ніякої користи.

І справди, прибутку б не було б, коли б хазяїн не заставляв своїх робітників, що відробили вже свою плату за шість годин, працювати ще після того шість годин.

Як же це так?—сказали б робітники,—ми ж уже відробили свою плату, ми приклали до вовни стілько праці, скілько коштує наша куплена робітнича сила; ти не можеш заставляти нас працювати довше.

Я вашу силу, — скаже фабрикант,—купив не на шість годин, а на цілий день і можу робити з вами в цей день все, що схочу. Нема чого мудрувати, працюйте!

І робітники, що повинні були б після шости годин праці покинути фабрику, піти додому і відпочити, або робити яку небудь роботу дома для себе, зостаються на фабриці і працюють на фабриканта (хазяїна) ще шість годин.

Фабрикант видає їм знову необхідні матерьяли, і діло йде знову. Кожною годиною своєї праці робітники збільшують вартість (стоімость) вовни і після шости годин праці кожен із них додасть ще шість годин вартісти. Тепер ви розумієте, що ся нова вартість достається фабрикантові задарма, бо вона йому нічого не коштує. Один робітник, працюючи шість лишніх годин, додає вартісти на 6×10=60 коп. Сто робітників додадуть в один день в сто раз більше, себто 60 карб., а за тиждень працюючи шість днів,—додадуть ще в шість раз більше, себ то 360 карб. нової вартісти. Тепер уже, коли фабрикант продасть свою пряжу за 1864 карб., то він буде мати користь, бо купець буде лічити так: вовна коштує 1.400 карб., машини—80, вугіль та газ—24, робітникам за 3.600 годин праці—360 кар., всього значить 1.864 карб. Алеж фабрикантові дістались ці 3.600 годин задарма, значить вся пряжа коштувала йому тілько 1.400+80+24=1.504, і він одержав доходу 360 карб. Підсчитаємо це ще раз. Фабрикант двічі давав вовну, кожен раз на 1.400 карб., значить всього на 2.800 к., двічі на машини по 80, значить 160 карб., двічі на вугіль та газ по 24,—всього 48 карб. і заплатив робітникам 360 карб. — значить стратив всього грошей 3.368 карб. (2.800+160+48+360). Одержить-же він за першу частину пряжі 1.864 карб. та за другу 1.864 карб.,—значить за всю пряжу 3.728 карб. (1.864+1.864=3.728); виходить, що на цім ділі він одержав баришу 360 карб. (3.728—3.368=360). Звіткиля-ж взявся цей прибуток, бариш! Очевидячки, одержався він через те, що фабрикант не заплатив нічого робітникам за другу частину робочого дня. Другу частину своєї праці робітники віддали хазяїну задарма; крім 3.600 годин оплаченої праці, робітники ще додали до вовни 3.600 годин неоплаченої, додаткової праці, або, як кажуть, 3.600 годин надвартісти. Тепер ми вже бачимо, для чого фабрикант наймає робітників—щоб мати користь з їхньої праці, щоб одержати надвартість. З кого ж наш фабрикант одержує свій прибуток? З власної праці? Ні. Значить з чужої? Эге-ж, власне з праці робітників. Робітники тілько пів дня працюють на себе, другу-ж

частину—на фабриканта. Половину життя робітники працюють для себе і своеї сімьї, — друга половина йде на те, щоб фабрикант мав бариш з вовни та пряжі, щоб він міг одержувати надвартість. Все те, шо сказано про одного фабриканта, можна сказати і про всіх хазяйнів фабрик, заводів та й майстерэнь. Всі вони купують робітників, всі купують їхню робочу силу тілько для того, щоб мати користь з їхньої праці, щоб робітники працювали довше ніж слід і щоб таким робом забагатіти самим.

IV.

Ви, певно, згодитесь з тим, про що я тілько що казав. Може скажете тілько, що приклад бавовняної фабрики не зовсім правдоподібний. Хто це чув, щоб машини коштували тілько 80 карб., або вся вовна 1400 карб.? Це цілком справедливо. Ці числа взяв я для того тілько, щоб краще вияснити, що таке надвартість. Тепер я візьму другий приклад, цілкомъ з життя.

В Англії, як це кожному відомо, обробляють багато бавовни. Давно вже істнують там величезні парові фабрики і робітники там давно вже перестали працювати на себе, а терплячи голод та нестаток продають свою робочу силу, робляться наймитами, фабриканти ж багатіють.

Так нехай одному із таких фабрикантів содержання фабрики і вся робота коштувала 134.250 карбов. на рік.; продав же він пряжу через рік за 159 тысяч карб. значить баришу він одержав 24750 карб. (159.000 — 134250) — це виходить 18 відсотків (%.) Це ще не велика користь, бо вам відомо, що у нас на Україні є цукроварні, що одержують 40, 50 а часом і більше відсотків (себ то 40, 50, а то і більше копійок на кожнаго рубля). Подивимось тепер, звідкіля ж наш фабрикант одержує цей бариш? Для більшої виразности полічимо скілько витратить він грошей на роботу впродовж одного тижня.

На його фабриці є 10000 веретен. Одно веретено с поміччю робітника дає фунт пряжі в тиждень, значить всі 10.000 веретен за тиждень зготують 10.000 фунтів пряжі. Але щоб зготовити 10.000 ф. пряжі треба бавовни купити більш ніж 10.000 фунт., бо завше частина її одійде на тербіж (отброс), і через те фабриці прийдеться купити вже не 10.000 фунт., а 10.600 фунтів бавовни, бо 600 фунт. пропаде при вибіранню, під час перевозу та при іньших справах. Фунт бавовни коштував в Англии в 1871-м році $19^1/_2$ копійок, значить на всі 10.600 фунт. треба потратить 2067 карб. ($10.600 \times 19^1/_2$). Щоб з цієї бавовни зробити пряжу треба мати машини, всякий иньшій запомоговий матерьял і робочу силу. Машини з веретенами коштують 60.000 карб. Ці куплені машини зразу не зносяться, а будуть служить рокив 10. Значить щорічна страта на машини буде не 60.000, а в 10 раз меньше, себто 6000 карб., а що тижнева страта, коли лічити на рік 50 робочих тижнів буде в 50 раз меньше, себ то 120 карб. Далі, щоб пустити машину в рух (діло) треба мати угілля (щоб розводити пари в машинних казанах) масло для колес, та газ для світла. На угілля та масло витрачають що тижня 49 карб. 20 коп., на газ 6 карб. За наймання помешкання (помѣщеніе) фабрикант платить що тиждня 35 карбов. і на все інше—7 карб. 30 к. Весь видаток за один тиждень на помешканне, газ, машини та інше буде рівнятись 2284 карб. 50 к.

Проте весь цей матерьял нічого не дасть коли не прикласти до нього робітничих рук. Для цього фабрикант наймає вже 135 робітників (кожен з них стежить і доглядає 74 веретена) і дає їм за їхню робочу силу стілько, скілько потрібно на прожиття робітника (харч, одежа, помешкання). Покладемо, що одному робітникові на се потрібно 2 карб. 25 коп. в тиждень.

Значить всім робітникам за один тиждень буде заплачено 303 карб. 75 коп.

Колиб робітники працювали тілько на себе, значить колиб вони віддавали фабрикантові лише ту працю, за котру фабрикант їм платить, тоді лехко булоб полічити, скілько повинні булиб коштувати вироблені робітниками в тиждень 10.000 фун. пряжі. І дійсно, в цій пряжі повинні міститись 1) вартість бавовни — 2067 карб. 2) вартість машин 120 карб. 3) вартість угілля 24 карб. 60 коп., 4) вартість масла 24 карб. 60 коп. 5) вартість газа 6 карбов. 6) вартість помешкання 35 карб.

7) плата робітникам 303 карб. 75 коп. та все інше 7 карб. 30 коп, За все вкупі значить 2588 карб. 25 коп., за 1 фунт пряжі в 10.000 раз менше, се виходить біля 25 коп. Наш же фабрикант між іньшім за фунт пряжі одержить $31^{5}/_{8}$ коп., а не 25 коп. а за 10.000 фунт, пряжі 3162 карб. 50 коп., виходить на 574 карб. 25 коп. більше (3162 к. 50—2588 карб. 25 коп.=574 карб. 25 к.) ніж ми полічили. Ся надвишка в 574 карб. одержалось очевидячки через те тілько, що в бавовні міститься нова вартість, котрої раніш не було, котру робітники додали власною неоплаченою працею. Таким робом ми бачимо, що 574 карб. виникли із неоплаченної праці, їм зробленої робітниками...

V.

А купці, поміщики, урядовці (чиновники) і т. інги.? Зараз і до них дійдемо. Спитаємо, звідкіль береться їх дохід, якою працею вони себе содержують? Одповіддю на се питання буде такий приклад.

Який небудь чоловік построїв собі фабрику, або завод. Який се буде завод, або фабрика, для нас все одно, — ну хоч би, скажем, цукроварня. На те, щоб купити машини, буряків і все іньше, що потрібно до сього діла, потім наняти робітників, — фабрикант потратив 150.000 карбованців. Через рік він взяв за цукер (сахар) 195.000 карб. Значить у фабриканта, що почав вести се діло, вже 45.000 карбованців прибутку. Ми знаємо, що се буде неоплачена праця робітників, надвартість. Фабрикант з великою хіттю зоставив би собі увесь сей прибуток, бо звісно, тяжко випускати з рук гроші, хоч вони і даром кому досталися. Але окрім його есть ще і другі, котрім теж хотілося б увірвати і собі трохи вид сієї надвартісти, від сього прибутку, покласти де що і в свою кишеню. Перш усього протягне руки купець. Фабрикант без купця ніяк не обійдеться; бо як купець не купить у його цукеру, то сей цукер так і зостанеться ле-

жати в лавці, і фабрикант нічого не виручить за його. Фабрикантові перше треба продати товар, проміняти його на гроші, тоді тілько і діло вже буде зроблено. Треба, значить, шукати купця, щоб продати йому свій товар. Нарешті трапився і купець. Він згожуеться купити цукер, але з тією умовою, що продавець йому скине з своеї ціни де-кілько відсотків. (процентів). Фабрикант, чи хоче, чи не хоче, мусить з ним згодиться. Він продає купцеві цукер не за 195.000 карб., а за 187.000 карб. се-б-то скидає йому з кожного карбованця по 10 копійок. Через се дохід фабриканта зменшився, частина його досталась купцеві. Цей за те, що купив у фабриканта цукер, взяв баришу 7.500 карб. Тепер спитаємось як се він получив ці гроші? Своєю власною працею їх заробив? Ні. Його бариш — се частина прибутку фабриканта, се частина неоплаченої праці робітників. От і виходить, що і купець живе працею заводських робітників.

Далі йде поміщик, пан. Наш заводчик построїв свій завод на панській землі. Буває так, що фабриканти становлять фабрики та заводи і на своїй землі, але частіш — на чужій. От і пан бере з фабриканта за землю плату, котра зветься рентою. І фабрикант мусить платити, бо інакше пан не дозволить йому мати на своїй землі завод. З тих самих 45.000 карбованців прибутку фабрикант віддає йому ну хоч би 3000 карбов. Звідкіля ж береться у пана сей дохід? З прибутку фабриканта, а се все одно, що з неоплаченої праці робітників.

Після сього у фабриканта ще зостається 34.500 карбованців баришу. Але і сіх грошей він ще не може покласти цілком в свою кишеню. Ми знаємо вже, що він потратив 150.000 карбованців на те, щоб улаштувати завод. Сі 150.000 карб. могли бути його власними грішми, але він міг і позичити їх. Есть такі багаті люде, котрі замість того, щоб самим займатися яким небудь ділом, оддають свої гроші в позику з відсотків (на проценти) і добавляють сі відсотки до свого капіталу. У такого капіталиста лихваря міг позичити гроші на діло і наш заводчик. Через рік заводчик не тілько вертає йому позичені гроші, але добавляє до сього ще й відсотки. Положим що він заплатив відсотків 9000 карб. за ввесь капітал. Значить, фабрикантові теперь зостається 25.500 карбов. А той, що позичав йому гроші, поклав у свою кишеню лишніх 9000 карб.; з чиеїж кишені він їх взяв? Воно здається, неначе він взяв їх з кишені фабри-

канта, але як розібратись, то й виходить, що він взяв сі гроші у робітників, з їх неоплаченої праці.

Значить, фабрикантові зостаеться 25.500 карб. Поки що і сією рештою він не може скористуватися так, як йому хочеться. Уряд теж хоче одержати з сіх грошей і свою долю.

Більш усього платять податків бідні люде, се б то всякі робітники. Але частина податків падає і на фабрикантів та на капіталистів. От і наш фабрикант платить урядові з свого доходу, скажем ну хоч би 500 карб. Дуже легко зрозуміти, що сі 500 карб. заплатив не він, а робочі, через те, що фабрикант сам нічого не має, а роздав тілько додаткову вартість, з неоплаченої праці робітника.

Нашому фабрикантові зостається ще 25.000 карб. З них йде 750 карб. на жалування діректорові завода, 1.500 карб. на штраховку заводських будинків і 2.250 карб. на всякі іньші видатки. Зостається 20.500 карб., з которими він може робити, що йому захочеться. І увесь сьвіт буде говорити, що він заробив сі гроші своєю власною працею і що сі 20.500 карб. є його власність.

VI.

Тепер, коли нас спитають, хто з чого живе, то вже у нас єсть можливість відповісти йому, хто живе з своєї праці, а хто з чужої. Можна б було поділити всіх людей на три розряди. В першому— будуть ті, котрі роблять па себе і содержують себе своєю працею—се всі ті ремесники, у котрих есть свої знаряддя до праці (струменти) і всі ті селяне, котрі мають стілько землі, що можуть прожити своєю власною працею.

Другий розряд—се робочі, у котрих немає своїх струментів за для роботи, а потім селяне, у котрих дуже мало землі, або і зовсім її немає, так що їм приходиться продавати себе, продавати свою робочу силу. До сього розряду належать всі підмайстри, потім фабричні та заводські робітники, наймити і т. і. А в третьому

розряді будуть ті люде, котрі мають струменти і машини для роботи, сами ж не роблять ними, а примушують робити других. До третього разряду, значить, належать фабриканти, майстри, поміщики і т. і. В першій частині сієї книжки ми вже бачили, яки тепер порядки.

Невеличка частина людей живе з чужої праці. Але чого ж це так? Чого ж вся масса народу не вільна, через що вона мусить продавати себе?—Через те, що у неї нема струментів, знаряддя для роботи. А ми вже бачили, що хто не має своїх власних струментів, той мусе продавати свою робочу силу, інакше він умре з голоду.

Щож ми повинні зробити, щоб полекшити теперішні порядки, змінити їх на кращі і однакові для всіх? Виходить, треба так зробить, щоб кожен мав свої власні струменти для роботи. Тоді кожен буде робити на себе, ніхто не буде робити на других, ніхто не буде віддавати надвартісти зі своеї роботи всяким фабрикантам. Тоді ніхто не буде купувати людей, купувати їхньоі робочої сили, ніхто не буде одбирати надвартісти, ніхто не буде багатіти працею других, ніхто не буде содержувати себе чужою працею. Але зробіть же се, скажете ви міні. Як се зробить?

Одібрати струменти у тіх, у кого іх дуже багато, і віддати робочім людям. Як же одібрати? Силою? Але хіба силою можна одібрати? Потім, хіба ж можливо, щоб кожен мав свої струменти для роботи, хіба можно ужити такий засоб одібрання, хіба се добре діло одбирать силою? На се все і дамо відповідь.

I.

Подивимось перше, чі можливо се? Чі можливо щоб у кожного робітника, у кожного чоловіка були свої струменти, свої знаряддя для роботи? На се не так лехко відповісти, як здається, з початку. З першого погляду здається, що се зовсім не трудна річ.—Було ж колись так, що майже у кожного робітника була своя власна майстерня, в котрій він був сам собі паном; за колишні часи се дійсно було так. Але тоді людей на світі було куди меньш як тепер. В тому городі, де 200 років тому назад було 500 тысяч мешканьців (жителів) теперь є 4 мильона (Лондон в Англії); в тім краю, де за 200—300 років перед сім було два мильони мешканьців, тепер може буть 10 мильонів і більш; де перш доставало на всіх 1000 пар чобіт, тепер треба мильон пар; де перше йшло мильон аршинів полотна, тепер треба його в 10—20 раз більше. Значить в старовину, котру так хвалять, хоч може старовина і не так то була добра, ткач, котрий працював а з жінкою і з дітьми у своїй майстерні, або слюсар, що майстрував замки у своїй хаті, не могли багато заготовити ні полотна, ні замків. Робили мало, через те, що і попит був малий,— ткач ткав свое полотно на аби-якім станку (кроснах), слюсар виробляв свої замки аби якіми струментами;—тепер ткач повинен неодмінно ткать полотно машиною, бо як би він хотів ткать на своїм станку (кроснах), то се було б все одно, як би хто захотів їхати на конях туди, куди вже проведена залізниця. Ткач стратив може б 100 годин на таку роботу, котру машиною він зробив би за одну годину.

В теперішні часи треба багато, дуже багато усяких товарів. Тепер потрібні величезні фабрики, парові машини, великі крамниці, щоб заготовити потрібну скількість. В одній Англії, наприклад, тепер 450.087 робітників — ткуть бавовну (або так звану хлопчату бумагу), на 33-х мильонах веретен. Коли б у кожного робітника була своя майстерня, свое веретено, себ то, коли кожен був би самостійним, незалежнім ні від кого робіт-

пиком, то усі вони разом не виробили б і двадцятої частини того, що виробляється тепер. Усюди була б недостача в бавовняних матеріях, і тоді навіть наші селянки пожалілись би на такі порядки.

Теперь ви бачите, що не так то й лехко, і не завше можливо, щоб у кожного була своя власна майстерня, свої знаряддя до роботи. Правда, тоді б не було утисків робітників, але тоді б була недостача у самих потрібних товарах, була б нужда і навіть голод. Так, голод! І Ви се сами зараз побачите.

Тепер в Англії, наприклад, майже нема робітників, котрі б мали свої власні струменти, а селян, котрі б обробляли свою власну землю, так таки зовсім нема. Там тільки є великі поміщики, котрі мають великі маєтки, парові плуги, парові машини для жнива і молотьби. Сі поміщики наймають для оброблювання своїх земель робітників — селян, у котрих немає нічого: — ні поля, ні знаряддя для роботи, ні навіть власної хати. Значить, вони повинні продавати себе панам у неволю, йти під ярмо і віддавати їм свою додаткову працю. Таким робітникам приходиться дуже кепсько. Великий жах обіймає душу, коли прочитаєш про те, до чого доходить ненажерливість англійських поміщиків і про те, як страшно бідують англійські сельскі робітники.

Але як ви думаєте, що було б тоді, як би кожному з них дали по окремому клаптику землі? Чи виграв би від сього увесь англійській народ? Зовсім ні.

В 1885 році—Англії для того щоб прогодуватись, треба було 22 мильони квартерів*) (1 англійскій квартер все одно, що наші 75 гарнців) хліба. На Англійській землі родиться тільки 13 мільонів квартерів хліба, так що 9 мільонів треба прикупати за кордоном (за границею). Коли б земля була поділена на малі клаптики, на яких не можна б було уживати ні парових плугів, ні сіялок, ні віялок, то тоді не то що 13 мільонів, а чого доброго і 5, або 6 мільонів квартерів не можна б було зібрати на тій же самій землі; тоді почався б в Англії голод.

От же, як ви сами бачите, в теперешні часи неможливо, щоб кожен мав свої власні струменти для роботи. Але як же бути? Не мати своїх власних нструментів—погано, бо прийдеться продавати свою робочу силу, продавати себе, збагачувати дру-

---

*) $1^{3}/_{4}$ четверти.

гих;—мати струменти—знов погано, через те, що тоді буде нестаток, голод. Що ж робити? Як найти порятунок? Порятупок є,—та ще й добрий. Чому не зробити і на далі так, як воно є тепер: де робітники роблять вкупі на великих фабриках, в великих маєтках, економіях, — нехай і далі роблять вкупі, гуртом.

Але нехай не розділяють між собою ні струментів, ні землі, нехай фабриками володіють усі робітники вкупі, а не хтось один. Нехай фабрики і уся земля належать усім робітникам, нехай то буде їх спільна власність. Нехай роблять вони вкупі, але не на фабрикантів і панів, а на себе. Тоді вони зроблять не тілько не меньше чим тепер, а ще більше. Кожен буде знати, що він робить не на фабриканта, а на своїх товаришів, котрі теж роблять для його. Тоді робітник зрозуміє, що хоч він і буде робити на фабриці більше ніж треба, то додаткова його праця піде на користь всім, а не на збагачення купки людей, і полекшить життя всіх і кожного. Значить запомогти робітникам зможе тілько спільна, гуртова власність на землю, фабрики та на заводи.

II.

А тепер спитаємо себе, чі це ж удасться? Чі можна ж сподіватись, що спільна власність на землю і робочі знаряддя здійсниться, буде на ділі? Чі можливо, щоб кожний був сам собі пан? Завше були бідні і багаті, завше і усюди була сила людей пригнічених і невеличка купка гнобителів. Завше були люде, котрі бачили, скілько неправди на світі, а тим часом ні що не помогало; завше бідним було погано, а богатим гарно. А тепер? Хіба число бідняків не збільшується з кожним разом, хіба страшенна нужда не звичайне становище робітників усіх країн? Все се правда, але все це не може відняти у нас надії; із цього всього ми і можемо побачити, що колись настане для нас бажаний час. Діло ось в чім:—число бідняків, не маючих ніякої власности побільшується і буде побільшуватись далі. При сучасних порядках проти сього нічого не вдієш. Ремесник, відправляючи свій товар на базар, хоче взяти за нього як можна більше; сьому нема чого дивуватись, бо він працював над ним, як тілько міг. А яка йому користь з його праці? У фабриканта, котрий виготовляє той самий товар на фабриці, йде на виробку його далеко менше робочого часу і сили. Слюсарь, наприклад, загається над яким небудь замком 3 години, а на фабриці сей замок зроблять за 1 годину, а то ще й скоріше. Слюсарь захоче взяти за свій замок 30 коп. (як лічить, що 1 година його роботи коштує 10 коп.), а фабрикант продасть такий замок за 10 коп. Розуміється, ніхто не стане куповати дорожче, себто у слюсаря. Значить у нього не буде ніякої можливости збувати свій товар по своїй ціні. Через те він мусить продати свій станок і піде продавати свою рабочу силу фабрикантові.

Те, що ми сказали про слюсаря, можна сказати і про всіх

інших робітників ремесників; вони не зможуть тягатись з машинами і фабриками, і врешті решт будуть примушені стати в найми до фабриканта. Отак все більше і більше людей утрачує свою волю і продає свою робочу силу, хоть би їм і не хотілося сього робити.

Коли б робітники мали хоть би постійну плату, на котру б вони могли завше рахувати, то тоді їм ще як небудь можна б було жити на сьвіті, та до сього далеко. Робоча плата все зменшується, між тим, як прибуток фабриканта все збільшується та збільшується; пояснимо се ще докладніш. Згадаємо, відкіля береться прибуток фабриканта.

Робітник оддає йому свою додаткову працю, бо тільки одну частину дня працює на себе, а другу частину на фабриканта. Коли, наприклад, фабрикант держить 20 робітників і платить кожному з них по 90 коп. в день, то він платить стілько через те, що стілько саме треба робітникам на їх прожиття (на їжу, одежу, помешкання (кватирю). Робітникі після шестигодинної праці вже одробляють свої 90 коп., а останню частину дня роблять даром, і таким робом дають фабрикантові по 90 коп. в день нової вартісти (стоимости), коли лічити, що робітник робить в день 12 годин. І коли робітників 20 чоловік і роблять вони, наприклад, 333 дні в рік, то в рік вони дають хазяїну доходу 6000 карбованьців (20×90×333).

Очевидячки, що чім більше віддають робітники своєї праці, тим більшій буде прибуток фабриканта; так що коли робітники замість 6 годин в ден віддавали б йому 8 годин, то дохід хазяїна був би не 6000 карб., а 7200 карб. в рік.

Так воно тепер і є; робітники мусять все більшу і більшу частину робочаго дня віддавати фабрикантам. Як се так?— Дуже просто. Через що взятий для праці робітник бере по 90 коп. в день? Бо йому стілько потрібно для прожиття (на їжу, одежу і т. і.). Роблючи за сю плату 6 годин, робітник останню частину дня (теж 6 годин) робить даром. Як би сталось так, що доволі було б і 4 годин праці для прожиття робітника замість 6 годин, то і заробітня плата була б не 90, а 60 коп. Робітник процював би на себе 4 години, а 8 годин робив би на користь фабриканта, віддаючи йому всю додаткову працю, всю надвартість. Так воно і є. Чім більше вводять тепер машин, на котрих скоріше можна робити, тим

меньше праці треба на те, щоб зготовити все, чого потрібує робітник. Перш сорочка стоїла 2—3 дні роботи, тепер тілько один день, а то й меньше. Перше який небудь піджак, наприклад, стоїв 10 днів роботи, теперь не стоїть і 3 днів роботи. Значить тепер робітникові не приходиться так довго працювати (щоб одробити свою плату, необхідну йому на прожиття), як в колишні часи. Перше він повинен був робити на себе 6 годин там, де тепер доволі 4-х. Але від сього йому зовсім нема ніякої користи. Перше з 12-ти годинної праці він робив на себе 6 годин, а останні 6 годин він оддавав фабрикантові; теперь для його досить і 4-х годин, значить фабрикантові зостається вже не 6, як перше,а 8 годин праці. Робітник працює як і перше, а виграє від сього один тілько фабрикант. Перше робітник робив на себе 6 годин, а останні 6 годин у нього йшло на вироблення надвартісти; міра сеї останьої, себ то відношення між трудом оплаченим і не оплаченим буде один на один, або 100 на 100; тепер потрібна для робочого праця йде впродовж 4 годин, а надвартість займає 8 годіни праці і міра її буде вже в двічі більша, себто вже не один на один, або 100 на 100, а 2 на 1, або 200 на 100.

Тепер всюди у всіх видах промислу заводяться машини; з ними работа йде скоріше і жвавіше. Через те і час потрібний робітникові на те, щоб виробити свою заробітну платню, раз у разу поменьшується, а час, що приходиться на долю фабриканта, все побільшується.

Міра надвартісти також виростає. Тепер ми бачимо через що робітник бідніє, а фабрикант багатіє. Але тут зовсім нема нічого гарного, скажете ви міні. Як що воно повинно так бути, то як же надіятись на поліпшення свого становища? А може тут і є що небудь добре? В постійному побільшенню міри надвартісти є багато ї доброго. Перш всього добре те, що робітник може содержувати себе все з меньшою і меньшою затратою праці. Тепер, коли майже вся праця віддається хазяїнові, робітник від сього мало виграе; впосля-ж се поменьшання потрібної для прожиття праці буде для нього мати велике значіння. Окрім того, я повинен нагадати тут ще про одну річ, про котру до сього часу я ще нічого не говорив. Як ви думаєте, чі всі фабриканти збагачуються з чужої праці? Ні, далеко не всі; всі збагачуватись не можуть. Кожний з них хоче знищити другого. Один

готовить на продаж яко мога більше товару, хоч би наприклад ситцю, другий посилає на торг сього товару ще більше, третій більше їх обох, і кожний з них повинен продавати, як можна дешевше, коли він не хоче, щоб його товар залежався. Через те ситцю так багато привозиться на торг, що на нього нема уже і купців, а фабрикантові без купців недалеко і до банкротства. Тілько дуже багаті можуть довго ждати попиту на товар, і продовжувати дальше зготовлення новаго товару, а другі, менш багаті в такім разі зовсім розоряються, (прогоряють, як кажуть), і разоряють тисячі робітників, що у них робили, зоставляючи їх без куска хліба. І се буває через кожні 8—10 років. Кожні 8—10 років погибає сила незначних фабрикантів, викидається на вулицю сила зайвих тепер робітників, і багатіють де кілько вже й без того багатих фабрикантів. Що ж звідси виходить? Багато де чого. Фабрикантів і багатіїв робиться що разу все меньше і меньше, а бідняків-робітників все більше та більше. Богатства скупчуються в руках все меньшої і меньшої купки людей, а злидні обіймають все більшу та більшу частину людей. Робітники бачуть, що фабрикантів робиться уже меньше і меньше, що хоч богатства їх і ростуть, але число їх поменьшується, так що коли фабриканти, як купка відомих людей і виграють на богатстві, то вони страчують в числі.

Робочі ж на фабриках привчаються до спільної, гуртової роботи, бачуть своїми очима, що в купі робить далеко краще ніж по одному, що в гуртовій работі у них зберігається час, і краще виходить робота. Бачуть вони своїми очима, як погано, коли усі знаряддя до праці, всі струменти належать одному властникові, одній людині, котра не тілько сама нічого не робить, а навіть і не знає зовсім, як то виробляються на фабриці у неї ті, чи іньші товари. Окрім того на фабриках люди привчаються стояти один за другого; вони бачуть, що робітники-брати один другому, що у них є спільний ворог, котрий живе ихнею працею, вони розуміють, що для того, аби перемогти, знищити свого ворога їм неминуче требе з'єднатись до купи, запомогати один другому.

Певна річ, що у богатьох робітників мабуть виникла думка, «а справді, чого се ми всі робимо на одного. Нас так богато, а він один. Ми робимо на себе, а фабрикант одніма у нас на-

шу працю. Як би фабрики були наші, то все було б інакше. Нам не треба булоб ганятись за баришем, але за те ми могли б полехшати своє життя. Ми робили б тоді на користь для всіх, а тепер він примушує робити тілько на себе одного і на шкоду всім. Чого б же се не умовитись всім робітникам, та не відняти від усіх хазяїнів землю та фабрики».

III.

Тепер у вас зостается саме найголовніше питання: яким робом можна одібрати фабрики та землю, яким шляхом можна досягнути сього?

А се вже ваше діло, се ви повинні обмиркувати.

В колишні часи, коли діло йшло дотого, що треба було визволити рідний край з неволі, треба було вигнати ворога, тоді звертались до вас, робитників, тоди ви могли спитать: «визволити рідний край, вигнати ворога ми радніші, але як се зробити?»

А тепер діло дотикається тілько вас одних, ваших семей, ваших братів, а зробити своє власне діло ви повинні з'уміти і сами.

ДОДАТОК.

Вартість всякого товару міряеться тим, скілько пішло праці на його зготовлення. Се вже засвідчено усіма вченими людьми.

У чоловіка не знайомого з наукою може з'явитись така думка: як вартість усякого товару буде тим більша, чим більше пішло роботи на його зготовлення, то, наприклад, невмілий і незграбний чоботарь, котрий провозиться з своїми чобітьми далеко більше ніж треба, візьме за них більше, чим добрий майстер, котрий робить і скоріше і краще. Але хто так думае, той помиляеться.

Наука говорить не про ту залишню страту часу і праці, яка бувае наслідком невмілости робітника. Ся залишня праця — непотрібна праця, потрачена ім без всякоі на се потреби, тілько через його невмілість. Наука говорить про таку працю, без котроі не можна обійтись, а ся необхідна праця теж бувае не завше однакова. Всякому звісно, що на швацькій машині скоріше можна шити, ніж руками. Поки не було швацькоі машини, то працею, потрібною для того, щоб зшити, скажемо, одну сорочку, була праця середньоі, не дуже вміло' але і не дуже кепсько: швачки, котра шила руками. А коли видумали швацькі машині, то праця, потрібна на те, щоб зшити сорочку, стала меньшою через те, що на машині можна зшити її скоріше. Зрозуміло, що швачка, у котроі немае машини, провозиться над сорочкою стілько, як і перше, але тепер частина її праці вже не буде лічитись необхідною. Яка ж се саме частина? А ось яка. Як на машині можна зшити втрое швидче ніж без машини, то тілько третя частина праці нашоі швачки буде необхідною. Нехай вона провозиться з сорочкою 6 годин, а на машині можна зшити сю сорочку за 2 години; тоді 6 годин праці нашоі швачки будуть рівнятись тілько 2 годинам необхідноі праці. От через що появлення машини завше розоряе ремесників, що роблять ручними струментами.

Але се ж не кінець? Щоб моя праця була працею конче необхідною, треба, щоб зготовлені мною товари були потрібні людям, або, як кажуть вчені, щоб був попит на товар. Візьмемо хоч би ткацьке діло. Полотно і всякі другі матерії, без сумління потрібні людям. Се такий товар, без котрого можуть обходитись тілько дикі люди, через те на полот но і є попит. Праця ткача є праця необхідна. Але тут діло залежить від того, чи робить ткач на машині, чи на ручному станку. Тепер потрібною працею ткача лічиться тілько та праця, котра затрачується при тканню машинами. Та зайва праця, котра страчується при ручному станку, уже не лічиться необхідною. Через те то і бідують так тепер наші ткачі—кустарі:*)

Тепер покладем, що треба було 10,000 кусків полотна, а його зготовили 20,000 кусків. Виходить що полотна зготовлено вдвое більше, ніж на самім ділі його треба. Значить і праці на зготовлення його стратили вдвое більше, чим треба. Лишня праця се не є необхідна праця. Позаяк половина кусків була зготовлена без всякої потреби, то і труд потрачений на зготовлення сієї половини буде трудом лишнім і не необхідним. І коли люди, котрі ткуть полотно (ткачі або їх хазяїни) стануть продавати полотно усі разом, то ціна полотна буде вдвое меньше проти справжньої ціни. Кожен з них понесе втрату, кожен з них побачить, що він занапастив половину свого часу, що його праця тілько вполовину була працею необхідною. Як же половина людей, що наткала полотна вивезе його на торг раніш, ніж вивезе його туди ж друга половина, то їй може і пощастить продати свій товар за стілько, скілько коштує праця, на його вироб потрачена. Але тоді друга половина ткачів зовсім не найде купців на свої товари, так що їх праця зовсім буде лишньою; значить і вартість їхнього полотна буде рівнятись нулю, себ то їх не полотно буде нічого не варте.

Се через те, що на зготовлення сього полотна зовсім не потрачено необхідної праці. Почасти їх може визволити дешивина товарів і ось як: Коли вони побачать, що мало попиту на їхне полотно, то вони будуть, як то кажуть, набиватись з своїм товаром купцям і будуть все більше і більше збивати на його

---

*) Кустарь—дрібний промисловець, що готує ріжні вироби дома руками, без фабрицьких машин, на простих станках.

ціну. Тоді багато людей, котрі по бідності не можуть купувати полотна, коли воно продається по справжній ціні, куплять його тепер мало не задаром. Окрім того де котрі із заможніх людей захотять купити полотна про запас і знову через те, що спокусяться його дешевиною. Завдяки сьому наші продавці, що зпізнились з своїм товаром на торг, вернуть де що з того, що вони потратили на його зготовлення. Разуміється у них діло не обійдеться без втрати, але ся втрата буде все таки меньша в порівнню з тим, як би зовсім не продали своїх товарів. Але кому-ж охота робити на убитки задарма? Коли ті що зготовляють полотна побачуть, що попит на полотно зменьшився, вони будуть готовити його меньше; тоді знову ціна на нього підніметься в гору. Коли полотна на сей раз заготовлять як раз стілько, скілько треба його, то вся праця, потрачена на його зготовлення, буде знову необхідною і потрібною працею. А коли полотна заготовлять уже меньш ніж треба, то ціна його ще побільшиться, так що ткачі візмуть за його більше ніж слід. Тоді замість втрати у них буде високий прибуток. Але на великій прибуток велика сила й охотників. Через те з'являються другі ткачі полотна, котрі вивезуть свій товар на торг; тоді ціна полотна знов упаде і т. д.

От і виходить, що хоч кожний рік ціна полотна і не приходиться на те саме раз у раз, але як ми візьмемо не один рік, а багацько років і багацько випадків продажі полотна на торгах, то побачимо, що вартість його визначається тією працею, котра потрібна на його зготовлення. Те ж саме треба сказати і про всякий другий товар.

Треба тілько знати, що під мірою праці за для зготовлення якого небудь товару, неможна розуміти працю робочого в одному якому небудь ремеслі: Наприклад, як узяти замок, то тут треба лічити роботу не тілько слісаря, а й шахтаря, котрий копав залізну руду, робітників, котрі виплавляли руду, виготовляли штабове залізо, перевозили його і т. д. Всі сі робочі брали участь в зготовленню, коли не самого замка, то матерьялів необхідних до його вироблення. Через те праця усіх сіх робітників, що вираховує ціну замка, мусить братись на увагу.

Так само коли ми рівняли працю швачки, що робить на машині, з працею швачки, котра не має машини і шиє руками, то треба було б нагадать і про те, що сама швацька машина

зроблена працею робочих; через те вона сама теж має вартість. Вартість її робиться тим меньшою, чим більше вона була в роботі. Стара машина завше дешевше нової.

Але вартість, котра віднімається від швацької машини переходить на все те, що зшите на сій машині. І се цілком зрозуміло. В сорочці зшитій на машині міститься також і праця робочих, котрі зробили машину. Значить, як вищитувати точніше, то шість годин праці тієї швачки, що шила без машини, будуть рівнятись не 2 годинам необхідної праці, а більш. Роблячи без машини вона не переносить на зшиту нею сорочку тієї ціни, котру втрачує машина, коли вона буде пущена в роботу. Через те, хоч у швачки без машини виходить на пошиття втроє більше часу ніж з машиною, але 6 годин її праці будуть рівнятись уже не двом, а скажемо двом з четверттю, або $2^1/_2$ годинам необхідної праці. Само собою розуміється, що ся невеличка ріжниця не полекшить її кепського становища, в якому вона опинилась після того, як завели швацьки машини.
